

Леся ЗАБУРАННА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Досліджено сучасний стан соціально-економічного розвитку аграрної сфери України, умови зайнятості та формування доходів селян. Обґрунтовано передумови диверсифікації сільської економіки відповідно стратегії переходу аграрної сфери України до сталого розвитку.

Ключові слова: аграрна сфера, соціально-економічний розвиток аграрної сфери, зайнятість селян, диверсифікація сільської економіки.

Село завжди відігравало особливу роль у житті суспільства. Хоча воно постійно зазнавало значних матеріальних і демографічних втрат (так, лише впродовж ХХ ст. чисельність сільських жителів зменшилася майже вдвічі, якщо в 1913 р. частка сільського населення у структурі населення країни становила 80,7%, то в 2000 р. – 32,6%), місце села в суспільному розвитку країни не втрачало своєї важливості. Для забезпечення сталого розвитку аграрної сфери та сільських територій важливою є оцінка можливостей забезпечення зайнятості селян, що суттєво зумовлюють осілість на сільських територіях, наповнення місцевих бюджетів за рахунок відрахувань від їх доходів і податків підприємств, які тут розміщені, та, зрештою, значною мірою визначає соціально-економічний розвиток цих територій. За умови отримання селянами доходів поза сільськими територіями, села поступово перетворюються на “гостові” місця тимчасового перебування. Зрозуміло, що за такого сценарію життєдіяльність в аграрній сфері та на сільських територіях поступово затухатиме, що й простежується останнім часом. *Актуальність* дослідження визначається об’єктивною необхідністю визначення соціально-економічного становища селян в Україні та вирішення проблем у цій сфері на основі комплексного аналізу реальної ситуації та пошуку нових організаційно-економічних можливостей ринкової адаптації господарювання в селі, а саме: в диверсифікації сільської економіки.

Різні аспекти вирішення проблем та визначення стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку сільських територій висвітлені в наукових *працях вітчизняних учених*: В. Г. Андрійчука, В. Я. Амбросова, О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Вітвіцького, П. І. Гайдуцького, О. І. Кочерги, В. І. Куценко, Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка, О. М. Могильного, М. К. Орлатого, І. В. Прокопи, В. П. Рябоконея, П. Т. Саблука, Л. О. Шепотько, В. В. Юрчишина та ін. Досліджуючи різні аспекти соціально-економічного розвитку села, науковці підтверджують важливу роль диверсифікації сільської економіки у підвищенні рівня життя сільського населення. Сучасний незадовільний стан соціально-економічного становища вітчизняних сільських поселень, масштабність цієї проблеми, практичне значення й недостатня теоретична розробленість зумовлюють необхідність подальшого вивчення цього питання та пошуку нових шляхів вирішення всіх вищезазначених проблем.

© Леся Забуранна, 2013.

Метою статті є узагальнення результатів дослідження та вивчення основних проблем соціально-економічного розвитку сільських територій України на основі комплексного аналізу ситуації у сільських поселеннях з метою встановлення їх реального економічного стану та проблем, які потребують негайного вирішення та пошуку нових напрямків зайнятості сільського населення.

Після 1990 р. збереглася тенденція до скорочення чисельності сільських жителів, яка розпочалася в радянські часи. Темпи зменшення сільського населення, які у 1981–1990 рр. становили 1,04% на рік, у 1991–1995 рр. знизилися до 0,39%, а в подальшому, у 2006–2010 рр. знову підвищилися до 1,13%. Упродовж 1991–2010 рр. сільське населення зменшилося на 2,5 млн. осіб до 14,3 млн. осіб на початок 2011 р. Як наслідок, села поступово безлюдніють, а деякі зникають: у 1991–2010 рр. поселенська мережа скоротилася на 388 села (1,34%). Цей процес прискорюється: якщо у 1991–2000 рр. у середньому за рік “умирало” 19,4, то в 2006–2010 рр. – 21 село. Для більш детального вивчення розподілу міського та сільського населення України ми провели аналіз кількості міських та сільських жителів України відповідно до десяти економічних районів (табл. 1): Донецького (Донецька та Луганська області); Придніпровського (Дніпропетровська та Запорізька області); Північно-Східного (Харківська, Полтавська та Сумська області); Столичного (м. Київ, Київська, Чернігівська та Житомирська області); Центрального (Черкаська та Кіровоградська області); Подільського (Вінницька, Хмельницька та Тернопільська області); Північно-Західного (Волинська та Рівненська області); Карпатського (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області); Причорноморського (Одеська, Миколаївська та Херсонська області); Автономна Республіка Крим та Севастополь (міськрада).

Таблиця 1

Чисельність населення на 1 січня 2011 р. за економічними районами,
тис. осіб

Економічний район	Міське населення, тис. осіб	Сільське населення, тис. осіб
Столичний	5283,2	1610,8
Північно-Східний	3896,6	1507,8
Донецький	5999,5	724,8
Придніпровський	4170,6	967,2
Центральний	1346,2	949,2
Подільський	2016,4	2035,8
Карпатський	2988,7	3087,5
Північно-Західний	1088,1	1101,6
Причорноморський	3061	1599,2
АР Крим та Севастополь (міськрада)	1591,3	753
Всього:	31441,6	14336,9

Примітка: Наведено за [1].

За даними дослідження, найбільша кількість сільського населення проживає у Карпатському, Подільському, Столичному та Причорноморському районах.

Суттєве зменшення чисельності сільського населення (один із індикаторів соціально-економічного занепаду села) зумовлено як причинами довготривалого характеру, так і прорахунками, допущеними в період ринкових трансформацій аграрного сектору. Основним чинником знелюднення сільської місцевості і згортання її поселенської мережі є природне скорочення населення. У 1990 р. воно становило 3,4% (3,4

особи перевищення смертності над народжуваністю в розрахунку на 1000 жителів), а пікового значення (-11,1%) досягло в 2005 р. Завдяки зростанню народжуваності, а останнім часом і зменшенню смертності, природне скорочення населення на селі знизилось у 2010 р. до 4,4%. Водночас, за демографічним прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, в Україні до 2050 р. триватиме скорочення чисельності сільських жителів, зумовлене переважно депопуляцією [2, с. 346].

На окремих територіях депопуляція і обезлюднення сіл набули ознак демографічної та поселенської кризи. Чисельність таких проблемних адміністративних районів збільшується зростаючими темпами: у 1991 р. їх нараховувалося 112, у 1996 р. – 121 (на 8% більше порівняно з попередньою датою), у 2001 р. – 135 (на 11,6%), у 2006 р. – 168 (24,4%). За даними суцільних обстежень сіл, які періодично (раз на 5 років) проводить Державна служба статистики України, за станом на 1.01.2011 р. частка дітей віком до 18 років у структурі всього постійного сільського населення становила 17,2%, а в селах людністю від 50 до 100 осіб – 14,1%. Варто зазначити, що у селах переважає частка осіб старшого віку. Так, при середній в усіх селах частці осіб віком 60 років і старше – 26,6%, в поселеннях людністю до 100 осіб ця частка перевищує 42%, що за міжнародними мірками вказує на дуже високий рівень демографічної старості. Якщо впродовж 1996–2000 рр. не було народжених у 10,7% сільських населених пунктів країни, то впродовж 2001–2004 рр. – у 12,5%. Значно зросла кількість населених пунктів, в яких немає дітей віком до 5 років, – з 2,5 тис. на початок 1991 р. до 3,4 тис. на початок 2011 р., що становить нині 11,7% від загальної кількості сільських населених пунктів [3, с. 128].

Здійснюючи типологізацію сільських населених пунктів для потреб державного регулювання їх розвитку, науковці Інституту економіки НАН України виокремили категорію деградуючих поселень і запропонували проводити щодо них політику державного протекціонізму. Основні ознаки цієї категорії сіл – у край несприятливі умови проживання та втрата можливості відтворення населення на власній демографічній основі. Нині 34,3% загальної кількості районів є проблемними; порівняно з 1991 р. їх частка збільшилася на 11,1 в. п. Регіони найбільш гострої демографічної і поселенської кризи – Чернігівська, Сумська і Полтавська області. Тут концентрація проблемних районів перевищує 90%. Частка таких районів у Київській і Черкаській областях – у межах 60–90%, в Житомирській, Хмельницькій, Кіровоградській, Харківській і Луганській – 30–60% [4, с. 54].

Якщо терміново не вжити заходів для переходу до сільського розвитку на сталій основі (насамперед щодо диверсифікації економіки, зайнятості і доходів населення), кількість районів демографічної і поселенської кризи може збільшитися до 235-245 (48–50% від загальної кількості). З'являться території суцільної незаселеності, що є загрозою національній безпеці.

За суттєвого звуження сфери працевлаштування в селі основним місцем прикладання праці сільського населення залишається сільське господарство. Проте й тут спостерігається помітне скорочення зайнятості, зумовлене переважно згортанням трудомістких галузей – тваринництва, льонарства, хмелярства тощо. Під час трансформаційних змін у вітчизняній економіці в сільських населених пунктах відбулася адаптація зайнятості без необхідної реструктуризації, тобто певне пристосування сільського населення до ринкового середовища, а точніше сказати – виживання, за відсутності цілеспрямованої реструктуризації надлишкового аграрного трудового потенціалу, перерозподілу його в інші позааграрні сфери зайнятості, створення нових

робочих місць. За період економічних і соціальних потрясінь для населення формувалися дуже занижені мотиви зайнятості, йшлося лише про задоволення найнеобхідніших людських потреб – продовольче забезпечення, матеріальна необхідність. Однак вести мову про продуктивність сільської зайнятості, пристойний рівень доходів від неї поки що не доводиться. Для усвідомлення і задоволення потреби працівників у самоствердженні потрібно ще певний, можливо, й доволі тривалий період часу. Отже, ситуація із зайнятістю та можливостями працевлаштування в селі сьогодні надзвичайно складна, селянам не просто важко, а й неможливо знайти роботу за місцем проживання. Незважаючи на це, сільське господарство є важливою, але не єдиною сферою працевлаштування мешканців села. Як показує закордонний досвід, селяни все більше відчують потяг до розширення своєї діяльності у несільськогосподарській сфері, особливо це стосується туризму в сільській місцевості [5].

Спотворена структура сільськогосподарської зайнятості характеризується невеликою чисельністю найманих працівників – близько 800 тис. осіб у 2010 р. порівняно з 4,2 млн. у 1990 р., завищеною кількістю зайнятих, переважно вимушено, недостатньо продуктивною працею у господарствах населення – приблизно 2,3 млн. осіб порівняно з 678,4 тис. осіб у 1990 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка зайнятості в аграрному секторі в Україні, 1990–2010 рр.

Показник	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Зайнято у с/г, мисливстві, ліс. госп., тис. осіб	4959,8	5257,5	4334,1	3986,3	3633,8	3468,1	3300,1	3131,0	3094,5
% (1990 р.= 100)	100,0	106,0	87,4	80,4	73,3	69,9	66,54	63,13	62,39
Кількість найманих працівників, тис. осіб	4281,4	3514,0	2752,8	1418,1	1295,3	1104,2	987,3	893,2	794,7
%	100,0	82,1	64,3	33,1	30,3	25,8	23,06	20,86	18,56
Зайнято у господарствах населення, тис. осіб	678,4	1743,5	1581,3	2568,2	2338,5	2363,9	2312,8	2237,8	2299,8
%	100,0	257,0	233,1	378,6	344,7	348,4	340,92	329,86	339,00

Примітка: Наведено за [1].

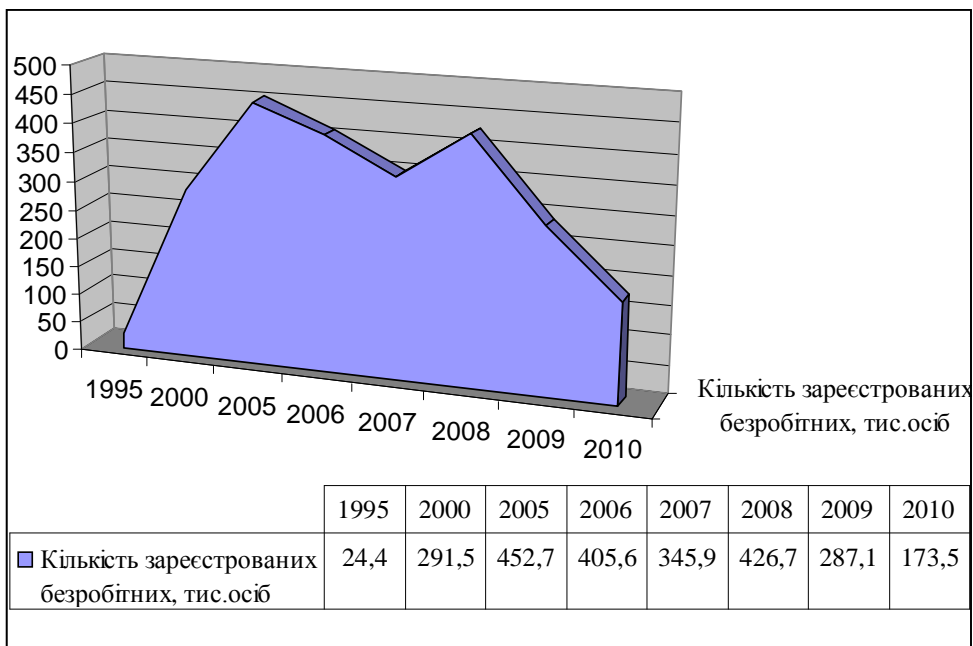
Кількість найманих працівників скоротилася за 1990–2010 рр. на 81,5%, механічно перемістившись у господарства населення. Одним із чинників, який має вагомий вплив на стан сільськогосподарського ринку праці, є сезонний характер діяльності більшості підприємств, що зумовлює зайнятість працівників у весняно-літній сезон та вивільнення їх у зимовий період. Так, зазвичай на початку та наприкінці року збільшуються обсяги реєстрації мешканців сільської місцевості у державній службі зайнятості.

Потрібно зазначити, що сільськогосподарське виробництво в 2010 р. є основним видом економічної діяльності неформального сектору економіки (65,2% зайнятих у цьому секторі, або 74,1% усіх зайнятих у зазначеному виді діяльності) або майже кожна друга особа з числа зайнятих сільських жителів [6]. Для зайнятості в неформальному секторі сільськогосподарського виробництва характерно:

- вона не реєструється, не враховується офіційною статистикою в повному обсязі і не користується визнанням чи підтримкою з боку держави;
- основна маса сільських жителів, зайнятих у цьому секторі, має незначний капітал, низький рівень продуктивності праці і доходів;
- більшість сільськогосподарських виробників надто обмежені у виході на організовані ринки, у доступі до кредитів.

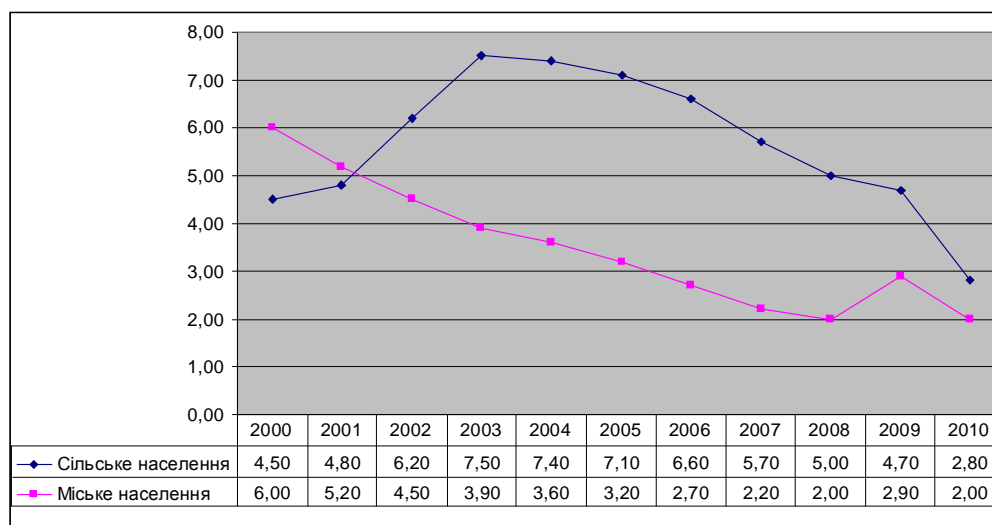
Нарешті, неформальна діяльність не охоплюється соціальним захистом, трудовим законодавством і нормами охорони праці.

Проаналізувавши статистичні дані та реальний стан справ в аграрній сфері, можна зазначити, що відсутність обліковування великого обсягу зайнятості в господарствах населення фактично є приховуванням безробіття. Наявність особистого селянського господарства часто є причиною відмови у реєстрації селян безробітними. На це вказує суттєве скорочення кількості зареєстрованих безробітних із числа сільського населення в 2009 р. – на 33% та в 2010 р. на 40%, за умов, коли можливості працевлаштування на селі не розширилися (рис. 1).

Рис. 1. Кількість зареєстрованих безробітних, що проживають у сільській місцевості, в 1995–2010 рр. [1]

Рівень зареєстрованого безробіття в сільській місцевості в середньому за 2009 р. становив 4,7% та 2,8% за 2010 р. від економічно активного населення працездатного віку (рис. 2). Аналогічний показник, розрахований за методологією МОП, перевищував його у 1,7 разу у 2009 р. та в 2,9 в 2010 р. (8,2% та 8,1% відповідно).

Рис. 2. Рівень зареєстрованого безробіття у міській та сільській місцевостях у 2000–2010 рр. [1]
у середньому у % до економічно активного населення працездатного віку

Дослідження, проведене Інститутом економіки та прогнозування НАН України, показало, що райони з найнижчими можливостями працевлаштування сільських жителів на підприємствах і в організаціях розташовані переважно в західній та південній частинах України, тобто там, де порівняно з іншими регіонами краща демографічна ситуація, але одночасно обмаль робочих місць в “організованому” секторі економіки, особливо у співставленні з населенням працездатного віку. Це передусім периферійні райони Волинської, Рівненської, Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької, Тернопільської, а також Одеської, Херсонської областей і АР Крим [7, с. 218].

Цілком очевидно, що зайнятість у вітчизняному аграрному виробництві має і буде скорочуватися. Суттєві еволюційні структурні зміни, характерні для зростаючих економік, переходу їх від стадії аграріанізму до сучасних фаз розвитку – постіндустріалізму та інформаційного суспільства формують й в подальшому ще більшою мірою формуватимуть тенденції скорочення зайнятості в аграрній сфері, міжсекторального перерозподілу її на користь промисловості і сфери послуг. Безумовно, вони є в Україні, справа лише в уточненні статистики обліку відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП), національних законодавчо-нормативних актів.

Масовим явищем є робота сільських жителів не за місцем проживання. Матеріали вибіркового обстеження населення з питань економічної активності не містять даних про сільських жителів, що тимчасово виїхали за кордон або на роботу в іншу місцевість і не перебували в домогосподарствах більше як 3 місяці: вони не підлягають обстеженню через тривалу відсутність. Відомостей про їх чисельність немає. Спеціальні дослідження дають підставу стверджувати, що з трудовими цілями щорічно виїжджають за кордон приблизно 1,5–2 млн. громадян України, з яких значну частину становлять сільські жителі. До трудової міграції більшою мірою залучаються одружені чоловіки і заміжні жінки. За даними обстеження українських трудових мігрантів, яке

проводилося в 2009 р. в Італії, тільки 6% жінок не мали дітей, тоді як понад 3/4 залишили вдома 1–2 дитини, а майже 8% – 3 і більше [8, с. 157]. І хоча зароблені за кордоном гроші, як правило, пересилаються родинам і, відповідно, допомагають їм виживати чи навіть поліпшувати добробут, тривала відсутність трудових мігрантів у сім'ях призводить до негативних соціальних наслідків: бездоглядності дітей, розлучень подружжів, занепаду моралі тощо.

Сфера прикладання праці і безробіття в селі є причиною деградації трудових ресурсів, професійного рівня населення. У 2009 р. половина (50,4%) сільського населення у віці 15-70 років була зайнята найпростішими професіями (міського – 10,9%), причому не через брак професійної освіти, а через відсутність належних місць прикладання праці. У числі безробітних сільських жителів у віці 15-70 років (за методологією МОП) третину становлять фахівці, технічні службовці, кваліфіковані робітники.

Дослідження показало, що на сьогодні рівень диверсифікації сільської діяльності дуже низький і не вирішує проблему масштабного безробіття в селі. Це зумовлене як недоступністю ресурсів, незадовільною інфраструктурою, труднощами з доступом до ринків, кредитів, інформації, складністю юридичного оформлення бізнесу, так і деградацією людського капіталу, який не став основним чинником інноваційності економіки.

Сучасна статистика поділяє виробників сільськогосподарської продукції на дві категорії: сільськогосподарські підприємства (в т. ч. фермерські господарства) і господарства населення, серед яких провідне місце займають особисті селянські господарства. Особисті селянські господарства є основою доходу населення в сільській місцевості, однією з найважливіших сфер зайнятості сільських жителів, найбільш масовою та гнучкою формою господарювання, що демонструють пристосованість до складних економічних умов.

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств на 1 січня 2011 р. в сільській місцевості України зареєстровано 5,25 млн. домогосподарств, тобто із загальної їх кількості в селах функціонує їх трохи більше третини. Найбільша їх кількість в Карпатському економічному районі (Закарпатська обл. – 59,3%, Чернівецька обл. – 56,3%, Івано-Франківська обл. – 54,9%), окремих областях Поліського (Рівненська обл. – 50,8%, Хмельницька обл. – 48,6%) і Подільського (Тернопільська обл. – 55,0%, Вінницька обл. – 53,6%) економічних районів. Середній розмір сільського домогосподарства у 2010 р. становив 2,59 особи.

При розгляді економічних змін у сільському секторі суспільства особливу увагу потрібно звернути на матеріальний добробут особистих селянських господарств. Матеріальний добробут характеризується рівнем і структурою ресурсів і витрат домогосподарств з урахуванням загального соціально-економічного фону: рівня інфляції, мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму тощо.

Оцінити динаміку сукупного доходу сільських домогосподарств порівняно з 1990 р. складно через відсутність відповідної інформації, але його негативна динаміка очевидна. За період 2000–2010 рр. сукупні ресурси сільських домогосподарств номінально зросли і в розрахунку на одного члена домогосподарства становили в 2010 р. 1167,7 грн, що в 7,3 разу більше, ніж у 2000 р. З урахуванням індексу споживчих цін сукупні доходи збільшились приблизно у 2,7 разу. Суттєво поліпшилася і їх структура (табл. 3).

Таблиця 3
Структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, %

Показники	1990 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Оплата праці	59,4	16,3	18,7	22,3	23,5	23,9	26,3	27,1	30,3	32,7	32,5	33,7	32
Пенсії, стипендії, допомоги, що надані готівкою	8,5	13,4	14,2	17,7	21,2	20	24,4	27,5	26,5	26,6	27	28,1	28,5
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	x	1,3	1,4	1,8	1,9	2,2	3,7	3,7	4,2	3,8	3,9	4,6	4,8
Доходи від продажу с/г продукції		9,4	13,4	15	14,1	15,8	14,2	13,6	12	11,7	11,1	9,4	10,9
Вартість спожитої продукції, отриманої з ОПГ та від самозаготівель	28,8	44,4	34,9	27,1	23	22,8	16,3	14,6	13,9	12,8	11,2	12,4	12,9
Допомоги, пільги, субсидії безготівкові	x	3	2,3	1,9	1,5	1,3	1	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6
Інші надходження	3,3	12,2	15,1	14,2	14,8	14	14,1	12,8	12,4	11,7	13,6	11,1	10,3

Примітка: Наведено за [1].

За визначений період частка доходів від оплати праці селян зросла в 1,7 разу, а від підприємницької діяльності та самозайнятості – в 3,4 разу, що призвело до зростання частки грошових доходів – з 54,0% у 2000 р. до 82,8% у 2010 р. Це є позитивним свідченням не тільки рівня життя, а й загального стану економіки. Проте поліпшення структури доходів не сприяє скороченню диференціації населення за рівнем добробуту.

За розрахунками, здійсненими Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Національної академії наук України на основі матеріалів Держкомстату, рівень бідності у 2010 р., порівняно з 2009 р., знизився на 2 в.п. і становив 24%. Межа бідності¹ досягла рівня 944 грн. у середньому на одну особу на місяць і збільшилася порівняно з попереднім роком на 13%. У стані бідності перебувало близько 10,7 млн. осіб (3,5 млн. домогосподарств), що відповідно на 9% менше, ніж у попередньому році. Бідними були 32% сільських домогосподарств. Отже, в Україні до сих пір існує чітка залежність показників бідності від типу населеного пункту і місцевості проживання домогосподарства. Населення, яке проживає в містах, має значно менший рівень бідності, порівняно з бідністю в сільській місцевості. Причому за останні роки спостерігається зростання диференціації у матеріальному забезпеченні між міським і сільським населенням (табл. 4) [9].

Таблиця 4

Показники бідності в Україні за місцевістю проживання, %

Місцевість проживання	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Місто	25,4	23,2	22,1	23,0	21,5	21,0	20,8
Село	28,7	35,2	37,9	38,4	38,2	38,0	37,9
Україна	26,4	27,1	27,3	28,1	27,0	26,0	24,0

Так, у сільській місцевості протягом 1999–2008 рр. спостерігається тенденція до зростання рівня бідності, в 2008 р. рівень бідності в сільській місцевості становив 38,2%. Починаючи з 2009 р., відбувається незначне зменшення рівня бідності в країні загалом та в сільській місцевості також. Незважаючи на це, в сільській місцевості ймовірність бідності у 1,8 разу більша, ніж у містах.

Отже, на сьогодні окремою визначальною характеристикою бідності в Україні, як і в більшості країн перехідного періоду, виступає місцевість проживання, адже всі показники бідності підвищуються зі зменшенням розміру населеного пункту.

Національна Доповідь про людський розвиток пропонує відносно нову для України концепцію соціального відторгнення, що можна визначити як процес, за якого окремі групи населення або окремі люди не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації. Це відокремлює їх від працевлаштування, отримання доходів і можливості навчання, а також від соціальних і суспільних інститутів та заходів. Вони мають обмежений доступ до влади та прийняття рішень органами влади і, таким чином, часто не можуть взяти участь у процесах розроблення та прийняття рішень, що впливають на їх повсякденне життя [10, с. 76]. Це дослідження також підтверджує,

¹ Національна межа бідності становить 75% медіанного рівня середньомісячних сукупних еквівалентних витрат однієї особи

що імовірність відторгнення через низькі доходи є обернено пропорційною розміру населеного пункту. Так, у сільській місцевості ризик на 42% перевищує середній і в 2,2 разу – ризик у великих містах. Проживання в столиці знижує ризик відторгнення на 64% порівняно з середнім, на 66% – порівняно з малими містами та на 75% – порівняно із селами (табл. 5).

Серед усіх типів сільських домогосподарств найменшим є ризик відторгнення бездітних домогосподарств (лише на 1% вище за середній), тоді як ризик домогосподарств з дітьми перевищує середній на 71%.

Таблиця 5

Ризики відторгнення через низькі доходи порівняно з середнім за розміром населеного пункту, 2008 р. (рази)

Тип населеного пункту	Ризик відторгнення
Село	1,42
Мале місто	1,05
Велике місто	0,65
Столиця (м. Київ)	0,36
У середньому по Україні	1,00

Так само, як і в країні та в містах, у сільській місцевості наявність дітей у складі сім'ї негативно позначається на рівні доходів сім'ї. Так, за даними 2008 р., при появі у складі сім'ї однієї дитини ризик становив 1,4 разу, з появою другої дитини зростає до 1,9 разу, а з появою третьої та наступних дітей – у 2,5 разу. Отже, відторгнення домогосподарств, які проживають у сільській місцевості, через низькі доходи відчувається більш гостро, ніж у місті. Насамперед, це зумовлено тим, що міста більш "щедрі на пропозиції" щодо задоволення різноманітних потреб через доступ до закладів, які надають освітні, медичні, культурні, побутові та інші соціальні послуги. Відторгнення селян з багатьох сфер суспільного життя пов'язане не тільки з неможливістю задовольнити свої потреби в освіті чи працевлаштуванні через відсутність розвиненої інфраструктури в селі, а й з браком коштів та часу. Низькі доходи, основним джерелом яких є надходження від особистого підсобного господарства та від самозаготівель, стають на перешкоді навіть поїздкам до найближчого міста, де більш розвинена інфраструктура. Відсутність у селі можливостей гідної праці, культурного життя, медичної допомоги, отримання побутових послуг – все це разом сприяє виникненню у сільських жителів відчуття соціальної ізоляції, безвихідності та відторгнення від суспільного життя саме внаслідок місця свого проживання.

Отже, можемо зробити *висновок*, що за певних позитивних тенденцій рівень життя сільського населення залишається низьким як порівняно з міським населенням, так і з іншими країнами. Основними причинами є такі: обмеженість сільського ринку праці, відсутність інституційної підтримки малого та середнього бізнесу, низька оплата праці, певні диспропорції в заробітній платі, важкі умови праці тощо. Лише сільськогосподарське виробництво та сільськогосподарська зайнятість не можуть забезпечити належний рівень доходів як основи для створення якісних умов життя селян, тому існує об'єктивна необхідність диверсифікації сільської економіки. Головним же критерієм сталого розвитку аграрної сфери може бути підвищення якості життя аграрних виробників, сільського населення, нації на основі збереження її життєзабезпечувальних

комплексів, де туристична підприємницька діяльність в аграрній сфері може посісти вагоме місце, тим більше, що для цього є всі об'єктивні передумови. Постійний моніторинг стану соціально-економічного розвитку сільських територій та пошук можливостей диверсифікації сільської економіки у позааграрний сектор окреслює перспективи подальших досліджень.

Література

1. Офіційний веб-сайт Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села : моногр. / відп. ред. Лібанова Е. М., НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень. – К. : НАНУ, 2007. – 468 с.
3. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : Стат. зб. / Державний комітет статистики ; під ред. О. Г. Осауленка. – К. : Українська енциклопедія, 2011. – 284 с.
4. Економіка України за 1991–2009 роки / за заг. Ред. акад. НАН України В. М. Гейця [ін.] ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : Держкомстат України, 2010. – 112 с.
5. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [Текст] // Економіка АПК : Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2007. – № 11.
6. Ринок праці у 2010 році, доповідь Держкомстату від 19.04.2011 р. № 09/2-24/115. Інформація з офіційного веб-сайту Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Теорія, політика та практика сільського розвитку / О. М. Бородіна [та ін.] ; за ред. : д-ра екон. наук., чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної, д-ра екон. наук., чл.-кор. УААН України І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К. : Ін-т економіки та прогнозування, 2010. – 375 с.
8. Людський розвиток в Україні: 2009 рік : Щорічна наук.-аналіт. доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2010. – 266 с.
9. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
10. Національна Доповідь про людський розвиток “Україна: на шляху до соціального залучення” / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Програми розвитку ООН в Україні, 2011. – 124 с.

Редакція отримала матеріал 14 грудня 2012 р.